International Indexed, Refereed Research Journal, ISSN-2250-2629,(Print), E-ISSN-2320-5446, ISSUE-12, VOL-I, Dec, 2013

शोध पत्र

ifMr tokgjyky ug# ;kph Hkkjrh; vkfFkd fodklkrhy Hkwfedk

* Mk-vkj-Mh- fldph

* प्राचार्य, श्रीमती राधाबाई सारडा कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अंजनगांव सूज

प्रस्तावना :

स्वतंत्र्य भारताचे पहीले पंतप्रधान ज्ञान संपन्न आणि व्यापक दृष्टिकोन असणारे प्रभावी व्यक्तीमत्व म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरु यांचा उल्लेख करण्यात येतो. सामाजिक, आर्थिक, राजकिय, आणि धार्मिक व आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचे ज्ञान असलेल्या पंडीत नेहरु यांनी भारताच्या विकासाचे विचार स्वतंत्र्य आंदोलनापासून व्यक्त केले आहेत.पं. नेहरु यांनी भारतीय राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण यांना दिशा देण्यासाठी साधारण दिड तपा पर्यंत प्रयत्न केले याच वेळेस त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला आकार देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य पार पाडले म्हणूनच भारताच्या आर्थिक विकासात पं. नेहरु यांच्या भूमिकेला महत्वपूर्ण मानल्या जाते. प्रसिद्ध विचारवंत मायर आणि बाल्डविन यांनी आर्थिक विकासाची व्याख्या करतांना म्हटले आहे की, आर्थिक विकास हि एक अशी प्रक्रिया आहे कि,

जीच्याद्वारे एखादया अर्थव्यवस्थेच्या वास्वविक राष्ट्रीय उत्पादनात दिर्घकाळापर्यंत वाढ होते आणि जर विकासाचा दर हा लोकसंख्यावाढीच्या दरापेक्षा जास्त असेल तर दरडोई वास्तविक उत्पन्नात देखील वाढ होईल.१ दोनशे वर्षाच्या गुलामगिरी बरोबरच देशाची फाडणी आणि साम्राज्यवादी अर्थव्यवस्थेची झालेली मोडतोड याच परिस्थितीत देशातील जनकल्याणाच्या अनुरुप आर्थिक विकास साधण्याची जबाबदारी कॉंग्रेस सरकार समोर होती त्यामध्ये पंडीत नेहरुंच्या आर्थिक विचारांची महत्वाची भूमिका आपणास दिसून येते. पं. नेहरु यांनी आपल्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टिकोनाच्या माध्यमातून देशाचा विकास आणि स्वयंपूर्ण भारताची निर्मिती करणारे तत्व कार्यान्वीत करुन भारताला वेगाने प्रगती पदावर नेण्याचे कार्य केले.

अध्ययन पद्धती

ज्ञानसंग्रह किंवा तथ्य संकलन करण्यासाठी आणि त्यामध्ये सत्यता आहे किंवा नाही हे जाणण्याकरीता सामाजिक शास्त्रामध्ये असणाऱ्या विविध पद्धती वापर करण्यात येतो.अर्थात शास्त्रीय पद्धतीच्या माध्यमातून सामाजिक परीस्थिती संदर्भात वस्तुनिष्ठ तथ्य, अनुभवाचा संग्रह, त्याची सुसंगती - विसंगती लावण्याचा व त्यातील कार्यकारणभाव शोधण्याचा प्रयत्न,त्याच्या प्रागतिक दिशेने उपयोग,त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्यावर उपाययोजना ह्या आणि अशा अनेक घटकांचा समावेश होतो. या संदर्भात प्रसिद्ध विचारवंत बर्नार्ड यांनी व्याख्या करतांना म्हटले आहे की, शास्त्राची व्याख्या मुख्यत्वे सहा प्रक्रियांच्या रुपात केली जाते या प्रक्रिया म्हणजे परिक्षण,सत्यापन, व्याख्या, वर्गीकरण, संघटन आणि निर्धारण होत ज्यामध्ये भविष्य कथन आणि प्रयोग यांचा समावेश होतो.२ शास्त्राच्या कसोटयांची पूर्तता करुन विविध सामाजिक घटक आणि विषया संदर्भात प्राप्त करण्यात आलेल्या ज्ञानाच्या संग्रहास शास्त्र असे म्हणतात. सदर शोध निबंधा मध्ये वर्णनात्मक अध्ययन पद्धतीचा वापर करत असतांना दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून तथ्यांचे संकलन सरकारी दस्तावेज, संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्र इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. सदर शोध निबंधामध्ये पूर्णता वैज्ञानिक अध्ययन पद्धती वापरण्यात आली असून अध्ययनात शुद्धता ठेवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश

१) पंडीत नेहरु यांच्या आर्थिक विचाराचे अध्ययन करणे.

२) भारताच्या आर्थिक विकासात पंडीत नेहरु यांची भुमिका स्पष्ट करणे.

३) पंडीत नेहरु यांचे आर्थिक विचार आणि भारताचा आर्थिक विकास याचे मुल्याकन करणे.

४) पंडीत नेहरु याचे आर्थिकविचार आणि तत्कालीन आर्थिकपरिस्थिती याचे अध्ययन करणे.

५) भारताचाा आर्थिक विकासावर पंडीत नेहरुच्या दृष्टिकोनाच्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे.

पंडीत नेहरु आणि १९४८ चे औद्योगिक धोरण

भारतीय अर्थव्यवस्थेला सक्षम करण्याकरिता तत्कालीन परिस्थितीचा विचार करुन ६ एप्रिल १९४८ रोजी भारतीय संसदेमध्ये औद्योगिक धोरण घोषीत करण्यात आले ज्यामध्ये सर्वांना न्याय आणि विकासाच्या संधी उपलब्ध करुन देण्याकरिता तिन प्रकारच्या उद्योगांना प्राधान्य देण्यात आले असून जनतेच्या जीवनमानात सुधारणा करण्याकरिता नैर्सगिक साधन संपत्तीचा भरपूर प्रमाणात वापर करण्यात आला व

राष्ट्रीय उत्पादनात वृद्धि करण्याकरिता प्रयत्न करण्यात आले. औद्योगिक धोरण निश्चित करत असतांना औद्योगिक नितीनुसार उद्योगधंद्याची तिन गटात विभागणी करुन पहिल्या टप्यातील उद्योगांचे संपूर्ण स्वामीत्व व नियंत्रण सरकारकडे ठेवण्यात आले तर दुसऱ्या गटात सर्व खनिज उद्योग असून हे सर्व सरकारी मालकीचे राहणार होते तर तिसऱ्या गटातील उद्योगांमध्ये अन्यसर्व उद्योगांचा समावेश करण्यात आला आणि सर्व क्षेत्र खाजगी क्षेत्र म्हणून घोषीत करुन भारतातील उद्योजकांकरीता मोकळे ठेवण्यात आले आहे. अशा प्रकारे या धोरणात भारतीयसरकारची समिश्र अर्थव्यवस्थेची भूमिका तयार झाली व उद्योगांची सार्वजनिक आणि खाजगी अशी दोन क्षेत्र स्पष्टपणे नमूद करण्यात आली.३

पंडीत नेहरुच्या विचाराचा प्रभाव असणाऱ्या औद्योगिक धोरणा लाभ पंचवार्षिक योजनेचे धोरण निश्चित करतांना झाल्याचे दिसून येतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेला विकसीत करणारे औद्योगिक धोरण असल्यामुळे विशिष्ट स्वरुप प्रधान करण्यात या धोरणाची महत्वाची भूमिका ठरते.

पंडीत नेहरु आणि पहीली पंचवार्षिक योजना

स्वातंत्र्यानंतर निर्माण झालेल्या चिंताजनक आर्थिक परिस्थितीवर मात करण्यासाठी नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाचे कार्य शासनासमोरील मोठे आव्हान होतेच त्यातच भारत पाकिस्थान यांच्यातील जवळ जवळ बंद पडलेल्या व्यापाराचा फटका आणि अन्नधान्याचे घटलेले उत्पादन यामुळे अन्नधान्याची करावी लागणारी अन्नधान्याची आयात याही बाबी शासनासमोर समस्या निर्माण करत होत्या परंतु याही परिस्थितीत पंडीत नेहरू यांनी आपल्यादूर दृष्टिकोनाचा वापर करुन १९५० मध्ये नियोजन मंडळाची स्थापना केली. अर्थव्यवस्थेचा विस्कळीपणा आणि असंतुल नाहीसे करण्यासाठी व देशाचा संतुलित विकास करण्यासाठी प्रयत्न केले.

या योजनेच्या काळात ५० दशलक्ष टन असणारे कृषी उत्पादन १९५५ मध्ये ६४.९ दशलक्ष टनापर्यत वाढले कच्या तागाचे उत्पादन ३२.८लक्ष गाठीवरुन ४२ लक्ष गाठी पर्यत झाले.औद्योगिक उत्पादन ४० टक्यापर्यंत वाढले आणि कापड व ताग उत्पादनामध्ये अनुक्रमे ३२ व २८ टक्के वृद्धि झाली. १९५१ च्या तुलनेत १९५६ पर्यत झालेली आर्थिक वृद्धि भविष्याकरीता आशादायी ठरणारी होती.४ भारतासारख्या कृषी प्रधान देशातील जनतेच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणावयाची तर त्याचे नियोजन आर्थिक विकासाद्वारेच होवू शकते हे या योजना काळात पंडीत नेहरु यांनी सत्य करुन थखवले.

पंडीत नेहरु आणि दुसरी पंचवार्षिक योजना

पंडीत नेहरु यांनी पहील्या पंचवार्षिक योजनेत अर्थव्यवस्थेला प्राप्त झालेल्या गतीचा लाभ घेत आर्थिक स्थिती मजबुत करण्याकरीता औद्योगिकरणावरभर देण्याला महत्व दिले आणि स्थैर्याकडे वळलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला गती देण्याकरीता नियोजन मंडळाने औद्योगिक विकासाला चालना दिली व झपाट्याने घडून आलेले औद्योगिकरण आर्थिक विकासाची गुरुकिल्लीच मानन्यात येते. या योजना काळात खर्चाच्या ८० टक्के रककम मुलभूत उद्योग सरु करण्याकरीता म्हणजेच उत्पादनाच्या साधनांचे उत्पादन करणारे उद्योग सुरु करण्याकरीता खर्च करण्यात यावे असे ठरविण्यात आले. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत लोह-पोलाद उत्पादनाला प्राधान्य देण्यात आले त्याचा बरोबर यंत्र उत्पादन, रासायनिक उद्योग, जड इंजिनिअरिंग, सिमेंट, फॉस्फेटिक खते इत्यादीच्या उत्पानालाअग्रक्रम देण्यात आला याचा परीणाम औद्योगिक विकासात लक्षणीय वृद्धि झालेली आपणास दिसून येते. पंडीत नेहरु यांचा विचारा आणि दुरदृष्टिकोनाचा प्रभाव व व्यापकता दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात प्रकर्षाने जाणवयास मिळते. या योजना काळात ट्रॅक्टर्स, मोटार, सायकली, पोलाद उत्पादनात १०० टक्के वृद्धि, सिमेंट उत्पादन ९० टक्के, विद्युत उत्पादन ७० टक्के, कोळसा उत्पादन ४० टक्के तर खत उत्पादनात १६६ टक्के वृद्धि झाली याचे बहुतांश श्रेय पंडीत नेहरु यांच्या विचारांना जाते तद्नंतरच लघु व कुटिर उद्योगाच्या विकासाकरीता विविध उपाय योजना करण्यात आल्या.५

दुसऱ्या योजनेच्या काळातच भारतात प्राथमिक, माध्यमिक वैज्ञानिक आणि तांत्रीक शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात वृद्धि झालेली असून देशात अनेक संशोधन संस्थांची स्थापना करण्यात आली. अरोग्य विषयक सुविधाचा प्रचार आणि प्रसार मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला व घर बांधणी कार्यक्रम हाती घेण्यात आले व शतकानुशतके निःशक्त आणि गतिहीन असणारी भारतीय अर्थव्यवस्था विकसनशिल अर्थव्यवस्थेत रुपांतरीत होण्याची सुरवात झाली. स्वातंत्र्य नंतर भारताच्या आर्थिक विकासाचे जे प्रतिमान दिसून येते ते पंडीत नेहरु यांच्या विचाराचे फलीतच आहे. योजनाबद्ध विकास कार्यक्रम, समिश्र अर्थव्यवस्था, संसदिय लोकशाही पद्धती आणि समाजहित कारक दृष्टिकोन पंडीत नेहरुंच्या विचाराचा परीणाम असल्याचे दिसून येते.

अर्थकारणाला नियोजनाचा आधार देण्याचे श्रेय देखिल पंडीत नेहरु यांना जाते कारण नियोजनाच्या स्वरुपाबद्दल आणि आर्थिक विकासाबद्दलच्या कल्पना ह्या वास्तववादी आणि स्पष्ट होत्या. पंतप्रधानपदी विराजमान झाल्यानंतर आर्थिक विकासाच्या

योजनांना मूर्त स्वरुप देण्यासाठी पंडीत नेहरु यांनी अथक परिश्रम घेतले. आर्थिक क्षेत्राचे स्वावलंबन व विकास यामध्ये झालेल्या लक्षणीय प्रगतीचे बहुतांश श्रेय व नियोजित अर्थव्यवस्थेला प्रारंभ करण्याचे देखील पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांनाच जाते.

शोध निबेधाचे ठळक निष्कर्ष

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विपरीत परिस्थितीत झालेला विकास हा पंडीत नेहरु यांच्या विचाराचा परीणाम आहे.

२) तत्कालीन भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास व आर्थिक नियोजन या वर पंडीत नेहरु यांचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते.

३) १९४८ मध्ये सादर करण्यात आलेले औद्योगिक धोरण भारताच्या आर्थिक विकासाच्या सुरवातीतील मैलाचे वळण ठरले.

४) संमिश्र अर्थव्यवस्था निर्माण करुन सर्वांच्या सहकार्याने देशाचा विकास करण्याचा पंडीत नेहरु यांचा विचार लक्षणीय परीवर्तन करणारा ठरला.

५) पहील्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात देशाची निकारीची आवश्यकता जाणून नियोजनबद्ध विकास करण्याचे आवश्यक घटकाचे उत्पादन करण्याचे बहुतांश श्रेय पंडीत नेहरु यांच्या विचारांनाच जाते.

६) नैर्सगिक साधनाचा वापर करुन मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक विकास करणाच्या विचार पंडीत नेहरु यांचाच होता त्याचाच परीणाम औद्योगिक क्षेत्रात झालेल्या प्रगतीवरुन आपणास दिसून येते.

७) देशाचा सर्वागिण विकास साध्य करण्याकरीता आवश्यक नियोजन पंडीत नेहरु यांच्या मार्गदर्शनात करण्यात आले होते.

८) दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी बरोबरच औद्योगिक प्रगती पंडीत नेहरु यांच्या विचाराचा परीणाम असून लघु व कुटिर उद्योगाच्या प्रगतीचे श्रेय पंडीत नेहरु यांनाच आहे.

९) स्वालंबनाच्या माध्यमातून संतुलीत विकास करण्याचे व नियोजित अर्थव्यवस्थेला प्रारंभ करण्याचे श्रेय पंडीत नेहरु यांना आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१) रोडे सोमनाथ, आधुनिक भारत (१९१८-१९७५), पिंपळापूरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, पृ.क्र. २९८, ३०१, ३१३

२) कऱ्हाडे बी.एम., शास्त्रीय संशोधन पद्धती, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, हिंदू मुलींचे शाळेजवळ, महाल, २००७ नागपूर ४४० ०३२ पृ.क्र. ३

३) देव व झामरे, भारतीय अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, पृ.क्र.१७

४) देशमुख प्रभाकर,भारतीय अर्थव्यवस्था,पिंपळापूरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स, रामदास पेठ, नागपूर, पृ क्र ३८०

५) वैद्य व कोठेकर, आधुनिक भारताचा इतिहास (१९२१-१९४७), श्री. साईनाथ प्रकाशन, धरमपेठ, नागपूर, पृ क्र २८०